

ՀՆԴԵՎՐՈՊԱԿԱՆ-ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԲԱՂԱԴՐԱՏԱՐԸ
«ԳԻԼ ԳԱՄԵՇ» ԴՅՈՒՑԱԶՆԱՎԵՊՈՒՄ

Միջազգետքի հնագույն ժողովուրդների՝ շումերների և աքադացիների, ինչպես նաև հին հրեաների, դրախտի մասին ունեցած առասպելաբանական պատկերացումների իրական հենքի Հայկական լեռնաշխարհում և հնդեվրոպական-հայկական միջավայրում ստեղծված լինելու վերաբերյալ վաղուց հայտնի տվյալներին վերջին տարիներին ավելացել են նորերը:¹ Դրանց մեջ իր կարևոր տեղն ունի լեզվաբանական նյութը՝ դրախտային չորս գետերի հնագույն անունների հնդեվրոպական-հայկական ստուգաբանություններով հանդերձ:² Ինչպես ժամանակին նշում էր հայտնի հնդեվրոպաբան Վ.Գետրոզիդը. «Տվյալ տարածքի հնագույն բնակչության լեզվական պատկանելության վերաբերյալ կարելի է արժեքավոր եզրակացությունների հանգել աշխարհագրական անվանումների ուսումնասիրության հիման վրա: Հատկապես կարևորվում են մեծ գետերի (ջրերի) և լեռների անունները:³ Շումերա-աքադական «Գիլգամեշ» դյուցազնավեպի հիշատակած դրախտային Մաշու լեռան և վիպական մի քանի կերպարների անունների ստուգաբանությունների, վերջիններիս էության բացահայտման միջոցով, սույն հոդվածը նպատակ ունի ավելացնելու դրախտի մասին հնագույն պատկերացումներում և «Գիլգամեշ» դյուցազնավեպում առկա հնդեվրոպական-հայկական բաղադրիչների կշիռը:

Աշխարհի հնագույն դյուցազնավեպի հերոս Գիլգամեշը մտացածին կերպար է: Առասպելաբանված այս հերոսն ունեցել է իր պատմական նախատիպը: Ըստ ավանդության, նա Շումերի Ուրուկ քաղաքի այն արքայատոհմից էր, որի հիմնադիրն համարվում էր Արևի աստծու Մեսկինգաշեր որդին:⁴ Վիպական տեքստերը նրան համարում են որդին Ուրուկի արքա Լուգալբանդայի և Նինսուն դիցուհու, որը Արևի աստծու սերունդներից էր:⁵ Իրականում Գիլգամեշը Ուրուկի I արքայատոհմի (մ.թ.ա. XXVIII-XXVI դդ.) հինգերորդ արքան էր՝ ապրած մ.թ.ա. XXVII-XXVI դդ. սահմանագլխին:⁶ Հայկական լեռնաշխարհի առնչությամբ հատկապես ուշագրավ է դյուցազնավեպի այն մասը, որը սկսվում է Գիլգամեշի որոշումով հասնելու իր անմահացած նախնի Ուտնապիշտիմին՝ նրանից անմահանալու գաղտնիքն իմանալու համար: Սա աստվածաշնչային Նոյ նահապետի շումերական նախատիպն է:⁷ Ընկերոջ՝ Էնկիդուի, մահվան պատճառով վշտահար Գիլգամեշը իր մասին ասում է. «Մահվան երկյուղը կզգամ հիմա և անոր համար տափաստանները կը թափառին: Ուտնապիշտիմին՝ Ուբար-Տուտուի զավակին քով կտողեն քայլերս»:⁸ Չզայցվում է, որ Գիլգամեշը հուսահատ և աննպատակ թափառումներին վերջ է տվել, երբ հիշել է իր անմահություն գտած նախնուն:

Ուտնապիշտիմին հասնելու համար Գիլգամեշը անասելի երկար ճանապարհ էր կտրելու՝ հասնելու էր աշխարհի ծայրը, այնտեղ, որտեղ Միջազգետքի երկու մեծ գետերի՝ Տիգրիսի և Եփրատի ակունքներն էին: Ավելի կարճ, բայց ավելի դժվարանցանելի էր Տիգրիսի ափերով Հայկական լեռնաշխարհ բերող ճանապարհը: Գիլգամեշը այս ճանապարհին էր ընտրել և մինչև Հայկական լեռնաշխարհ հասնելը ստիպված է

¹ Ա. Մ ը վ ս ի ս յ ա ն, *Մորթական լեռնաշխարհը*, Եր., 2004:

² Ա. Պ ե տ ը ն ս յ ա ն, *Դրախտի գետերի և Խավիլա, Քուշ երկրների տեղադրության շուրջ*, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 2006, թիվ 2, էջ 237-255:

³ В. Г е о р г и е в, *Исследования по сравнительно-историческому языкознанию*, М., 1958, стр. 253.

⁴ Գիլգամեշ. Հին Արևելքի դյուցազնավեպ, թարգմանությունը և ներածականը Նշան Մարտիրոսյանի (այսուհետև՝ Գիլգամեշ), Եր., 1963, էջ 9:

⁵ В. А ф а н а с ь е в а, *Гильгамеш и Энкиду. Эпические образы в искусстве*, М., 1979, стр. 33.

⁶ В. А ф а н а с ь е в а, *Гилгамеш, "Мифологический словарь"*, М., 1991, стр. 154.

⁷ Գիլգամեշ, էջ 120, ծան. 4:

⁸ Նույն տեղում, էջ 73:

եղել հաղթահարելու «վարարած գետերի»⁹ հարուցած արգելքները: Այդ գետերը լինելու էին Տիգրիսի բազմաթիվ վտակները: Դրանց գետանցումից հետո Գիլգամեշը Լուսնի Մին աստծու և մյուս աստվածների հաղորդած զորությանը կարողացել էր ցրել «քարձրաբերձ լեռների կիրճերի» առյուծների, սալա «լեռան մը մոտեցավ, որուն անունը Մաշու՝ ... Այդ երկու լեռներուն կատարին վրա կը հանգչի երկնականաբար, անոնց վարի ներքնամասը մինչև դժոխքին խորքը կը հասնի»:¹⁰ Գիլգամեշն հասել էր Միջագետքի հնագույն բնակչության պատկերացրած բնակելի աշխարհի ծայրը՝ «Մաշու լեռը»:

Մաշուն առասպելաբանված լեռ է, ուստի կարող էր ունենալ ո՛չ մեկ իրական նախատիպ: Այդպիսի նախատիպեր նրա համար կարող էին ծառայել ոչ միայն *Մասիսը*՝ Միջագետքի հյուսիս-արևմուտքում, *Նեխ-Մասիքը*՝ հետագա Միփանը (Փալստոս Բուզանդի երկում¹¹ և ժողովրդական «Դլե յաման» երգում՝ *Մասիս*), *Ազատ Մասիսը* (Մեծ Մասիս, Մեծ Արարատ), այլև Հայկական Տավրոսը: Մրանց անունների *Մաս բաղադրիչի համար կարելի է վերականգնել հ.ե. *men- «քարձրանալ, բարձունքվել» արմատից ծագած *mṇ-s- նախածը (հմմտ. հ.ե. *men-s- «լուսին») > հայ. *ամիս*, որտեղ ևս հ.ե. -ns- > հայ. ս):¹² Ընդ որում, հ.ե. *men- «քարձրանալ, բարձունքվել» արմատից է նաև *mṇ-t- «լեռ», «բարձունք» նախածը, որից են սերում ավեստ. *mati* «լեռնագագաթ», լատին. *mōns (-tis)* «լեռ», բրետ. *menez* «լեռ» և հնդեվրոպական ազգակից լեզուների այլ բառեր:¹³ Որ *Mašu/Masu* կարող էր կոչվել նաև Հայկական Տավրոսը, բխում է հենց «Գիլգամեշ» դյուցազնավեպի տվյալներից: Դրանցից պարզվում է, որ «լեռ» կոչված Մաշուն եղել է արևելք-արևմուտք ուղղությամբ ձգված բավականաչափ երկար մի լեռնաշղթա, որովհետև նրա պահապան կարիճ-մարդիկ «ամեն օր արևին ելքին ու մուտքին կը հսկեին»:¹⁴ Հարավից եկող Գիլգամեշը, բնականաբար, լեռնաշղթան պետք է հատեր հարավ-հյուսիս ուղղությամբ, հաստատելով նրա արևելքից արևմուտք ձգված լինելու իրողությունը: Եվ իսկապես, լեռան խավար անցուղին բռնած Գիլգամեշը «Երբ ինը երկժամեն ավելի խորացավ, զգաց հյուսիսային քամին»:¹⁵

Մաշու լեռան բարձունքներից «ամեն օր արևին ելքին ու մուտքին» հսկող կարիճ-մարդիկ նաև լեռնանցքի պահապաններն էին: Լեռանը մոտեցած Գիլգամեշը նկատում է, որ «Լեռան դուռը պահակ կեցած էին անհավոր կերպարանքով կարիճ-մարդիկ, որոնք լեռան ոտքեն մինչև գլուխը սարսափ և մահ կը սփռեին, ու կը հսկեին արևածագեն մինչև մայրամուտ: Երբ Գիլգամեշը զանոնք տեսավ, հայացքը մթազնեցավ անոնց ազդած անեղությունեն ու ճիվաղային սարսափեն»:¹⁶ Այսուհանդերձ, կարիճ-մարդկանցից տղամարդը նրան ասում է. «Լեռներու դուռը, ուր մենք պահապան կեցած ենք, թող բացվի առջևդ», «Գնա Գիլգամեշ, քեզ համար Մաշու լեռան մուտքը կը բանամ»:¹⁷ Նա նաև զգուշացնում է, որ «Չկա որևէ մահկանացու մը, որ այս լեռան մեջի ճամփան անցած ըլլա: Տասներկու կրկնակ ժամ ճամփա պետք է կտրել, անկե անցնելու համար: Մութը այնտեղ շատ թանձր է, լույսին նշույլ չկա»:¹⁸ Գիլգամեշը ճանապարհ է ընկնում և խավար ճանապարհի վերջնամասին տեսնում է, որ «Լույսը ծագեցավ: Գիլգամեշ հեռվեն նշմարեց աստվածներու պարտեզը և անոր քով փութաց»:¹⁹ Միջագետքի դյուցազնը ոտք էր դրել Հայոց դրախտավայր: Գիլգամեշի հաղթահարած խավարչտին ճանապարհի Տիգրիսի ակունքների (հին ըմբռնումով) շրջանում գտնված Կղեսուրք լեռնանցքների գոտին լինելու հիշողությունը Միջագետքի հին բնակչության արարած

⁹ Գիլգամեշ, էջ 75:

¹⁰ Նույն տեղում, էջ 74:

¹¹ Փաստոսի Բիզանդացոյ պատմութիւն Հայոց, Եր., 1987, Գ, ի:

¹² Հ. Ա ճ ա յ ա ն, Հայերեն արմատական բառարան (այսուհետև՝ ՀԱԲ), հ. I, Եր., 1971, էջ 157:

¹³ Г. Д ж а у к я н, Взаимоотношение индоевропейских, хурритско-урартских и кавказских языков, Ер., 1967, стр. 93; Т. Гамкрелидзе, В. Иванов, Индоевропейский язык и индоевропейцы, т. I-II, Тб., 1984, стр. 666.

¹⁴ Գիլգամեշ, էջ 74:

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 78:

¹⁶ Նույն տեղում, էջ 74:

¹⁷ Նույն տեղում, էջ 76, 77:

¹⁸ Նույն տեղում, էջ 75-76:

¹⁹ Նույն տեղում, էջ 78:

սերունդների միջոցով քափանցել էր արարական մատենագրություն: Օրինակ, Յակուտ ալ-Համավին, ավելի վաղ ասրած Քասրավին հղելով, Տիգրիսի (արար. Դիջլա) մասին գրում է. «Բարդուղի գետն է, որի առաջին ակը գտնվում է մի վայրում, որը կոչվում է այն Դիջլաթ («Տիգրիսի ակն» -Ս.Պ.), Ամիդից երկու օրվա ճանապարհով հեռու: Այդ վայրը ծանոթ է Հալուրաս անվամբ և գտնվում է *մի մութ քարայրի մեջ*»:²⁰

Ինչպես տեսանք անդրախառն և խավար լեռնանցքը հաղթահարած Գիլգամեշը դուրս գալով լույս աշխարհ, իր առջև գտել էր «աստվածների պարտեզը» և փութացել էր այնտեղ: Ահա թե ինչեր էր տեսել նա այստեղ: «Սարդիոնե ծառը հոն իր պտուղը ուներ: Որթնատունկերը պատած էին գայն և խաղողի ողկույզները կախված էին անկե: Լաջվարդն ալ տերև և գեղեցիկ տեսքով պտուղներ ուներ: Դարավոր մայրիներուն և կասկենիներուն վրայեն կախված ազնիվ քարերը կշողոզային: Կանաչ զմրուխտը ծովասեզի մման ծառերուն ստորտող տարածված էր: Հնու քեսի և ուղտափուշի տեղ գույնզգույն ազնիվ քարեր կփայլեին: Պտուղին կուտը շափյուղա էր... Դիցուի Սիդուրին ծովեզրի գահին վրա բազմած, աստվածներու պարտեզին կը հսկե»:²¹

Հետևենք Գիլգամեշի հաջորդ արկածին, որը կապված է Սիդուրի դիցուհու հետ: «Երբ դիցուհին անոր մոտենալը տեսավ, փակեց *դուռ* ու երդիկ, կողպեց *դուռը* ու փականը քաշեց: Բայց Գիլգամեշն անհապաղ բիրը առավ ու *դուռը* բախեց: Գիլգամեշ, Սիդուրին դառնալով, ըսավ.- Դիցուհիդ, ի՞նչ տեսար, որ *դուռը* ու երդիկդ առջև զոցեցիր ու կողպեցիր: Եթե *դուռը* զոցես և փականքը քաշես, *դուռը* կջախջախես և փականքը ջարդ ու փշուր կընեն: Սիդուրին *դուռը* բացավ և *դասն* առջև քաջարի Գիլգամեշին ըսավ.- Օտարական, ո՞վ ես դուն և ու՞ր կերթաս այդպես արագաքայլ: Ըսե, թե ինչպե՞ս կրցար անցնիլ Մաշու լեռան *արևի դռներն* և ինչու՞ տապաքովդ *դուռս* ջախջախես կուզես»:²² Բերված հատվածում մեկ անգամ հիշատակված է «արևի դուռը» և ինն անգամ Սիդուրի դիցուհու դուռը: Սա մեզ հիմք է ծառայում Siduri<*Si-duri դիցանվան երկրորդ բաղադրիչն համարելու հնդեվրոպական ծագումով հայերեն *դուռ* բառը. հմմտ. նույնարմատ բառերից հին հնդկ. *dvār* «դուռ», *durāh* «դռներ», հուն. *θύρα* «դուռ», լատին. *foris* «դուռ» և այլն.²³ «Սիդուրի դուռը» գտնվելու էր հարավից «աստվածների պարտեզ» բերող «Արևի դռան» հակառակ կողմում՝ հյուսիսում, ուստի կարող էր կրել այդ իրողությունն արտացոլող համապատասխան անուն: Այդ դռան անճնավորում Սիդուրի դիցուհու անունը իր առաջին՝ *si*- բաղադրիչով, կարող էր առնչվել Լուսնի պաշտամունքին: Այս դեպքում, *Si*-ն ներկայացնելու է «լուսին» նշանակող ինչ-որ բառի տված ձևը: Կարծում ենք, որ դա եղել է *h*-*te*. * *ker*- «եղջյուր» > «լուսնեղջյուր» արմատից սերած բառ: Հմմտ. *եղջիր* «լուսնի դուրս ցցված ծայրերը՝ նրա առաջին քառորդի ժամանակ» և նույն *ker- արմատից ծագած փռոցակալան Մեն լուսնաստծու *Кароу* մականունը՝ բառացիորեն «եղջյուր», «լուսնեղջյուր»:²⁴ Այս արմատի ուղղակի ժառանգորդը հայերենում ունեցել է *սիր ձևը՝ պահպանված *սիրամ* (<*սիր-ամ) «ճակատին սպիտակ նշանով եզ», «կես կարմիր՝ կես սև գույնով կով»²⁵ բառում: Հայերեն այս բառի արմատակիցներից իմաստով նրան մոտ են ազգակից լեզուների հետևյալ բառերը. հին հնդկ. *çā́rjgam* «եղջյուր», ավեստ. *srvā* «եղջյուր», լատին. *cornu* «եղջյուր», *cervus* «եղջերու», պրուս. *sirvis*, լատիշ. *sirma*, ռուս. *серна* «այծյամ, քարայծ», իսկ համեմատաբար հեռու՝ հայ. *սար* և նրա նման «լեռան գլուխ, բարձունք» նշանակող ազգակից լեզուների մյուս բառերը:²⁶ Որ Siduri դիցանվան մախաձևը կարող էր ունենալ *Sirduri տեսքը, ցույց է տալիս Ուրարտուի Սարդուրի I արքայի (մ.թ.ա.

²⁰ Արարական աղբյուրները Հայաստանի և հարևան երկրների մասին, կազմեց Հ. Նալբանդյան, Եր., 1965, էջ 63:

²¹ Գիլգամեշ, էջ 78-79:

²² Նույն տեղում, էջ 79-80:

²³ ՀԱԲ, հ. I, էջ 684-685:

²⁴ Մտ. Մ ա լ խ ա ս յ ա ն ց, Հայերեն բացատրական բառարան (այսուհետև՝ ՀԲԲ), հ. I, Եր., 1944, էջ 561: Գ. Ջահուկյան, Հայերենը և հնդեվրոպական հին լեզուները, Եր., 1970, էջ 114:

²⁵ ՀԱԲ, հ. IV, Եր., 1979, էջ 219, ՀԲԲ, հ. IV, Եր., 1945, էջ 217:

²⁶ ՀԱԲ, հ. IV, էջ 182, М.Фасмер, Этимологический словарь русского языка, т. III, М., 1971, стр. 609.

840-ական-825թթ.) անվան ասորեստանյան Siduri/Seduri (սեպագր. Si-e-du-ri) ձևը:²⁷ Ըստ այսմ, Siduri դիցանվան նախնական իմաստը եղել է «լուսնեղջյուրի դուռ», իսկ դիցունիին ինքը եղել է «աստվածների պարտեզի» հյուսիսային այդ դռան անձնավորումն ու հսկիչը՝ հավանաբար լուսնաբնույթ դիցունի լինելու պատճառով:

Միդուրի դիցունիին Գիլգամեշին ասում էր. «Միայն արևաստված Շամաշը... կրնա այս ծովեն անցնիլ... Գիլգամեշ, ինչպե՞ս կուզես անցնիլ ծովեն: Հետո ինչ պիտի ընես, երբ մահվան ջուրերուն հասնիս... տե՛ս, Գիլգամեշ, ահավասիկ այնտեղ է Ուրշանաբին՝ Ուտնապիշտիմի նավավարը, այնտեղ, ուր տաշված քառակուսի քարերը կը գտնվին»:²⁸ Այս լսելուն պես, Գիլգամեշը «նետի պես սուրալով քարակերտ կամուրջին քով գնաց: Նավը ծովափը կեցած էր, բայց մեջը մարդ չկար: Նավավար Ուրշանաբին կը կանչե, բայց իզուր. որևէ մեկը երևան չելլեր: Եվ ցատումն [կամրջի] քարերը ջարդ ու փշուր ընել է հետո ետ կը դառնա»:²⁹ Բնականաբար, «տաշված քառակուսի քարերով» կառուցված կամրջի մասին պատկերացումը շումերական կամ աքադական միջավայրի ծնունդ լինել չի կարող, այն բնորոշ չէր միջագետքյան իրականությանն ու առասպելաբանական պատկերացումներին: Ծովի վրայով անցնող քարե կամրջի առկայությունն այս դրվագում կարող է ունենալ իր թե՛ իրականությունից, թե՛ հնդեվրոպական առասպելաբանությունից բխող բացատրությունները: «Տաշված քառակուսի քարերով» կառուցված կամուրջը չի համապատասխանում եղեգնյա և կավ-աղյուսե շինությունների երկիր հարավային Միջագետքին (Շումեր և Աքադ), բայց համապատասխանել կարող է քարե շինությունների երկիր Հայկական լեռնաշխարհին, որը նաև հնդեվրոպացիների նախահայրենիքն էր: Առաջին բացատրության կողքին կարելի է տալ նաև երկրորդը: Հնդեվրոպական առասպելաբանության մեջ գոյություն ունեն «քարե երկնքի» և «քարե երկնականարի» մասին պատկերացումը (հմմտ. «երկնականար»/«կամար»/«կամուրջ» առասպելաբանական գուգորդումը): Ինչպես Վ.Իվանովը ու Թ.Գամկրելիձեն են գրում «Հնդեվրոպականում ինքը «քար» բառը նշանակում է նաև «երկինք» ըմբռնված որպես «քարե կամար»:³⁰ Հմմտ. հին հնդկ. *asman*, ավեստ. *asman* «քար», «երկինք»:³¹ Ըստ երևույթին, սրանց արմատակիցն է դեռևս հավաստի ստուգաբանություն չունեցող հայերեն *ասուպ* (<հ.-ե. *ak-) բառը, որի *-ուպ* բաղադրիչը ծագում է, մեր կարծիքով, հ.-ե. *ub- «սեղմել, ճնշել» արմատից, որից են նաև հայ. *հուպ* «սեղմում, սեղմել», հին հնդկ. *ubjāite*, ավեստ. *ubjyāite* «ցած սեղմել» բառերը:³² Հիշյալ կովկասագետն ու հնդեվրոպաբանը «քարի» և «երկնականարի» գուգադրման հիմքը համարում են հնդեվրոպացիների նախահայրենիքում երկնամերձ լեռների առկայությունը, բայց այն կարող է ունենալ մեկ այլ բացատրություն. ասուպ-երկնաքարերը քարեր էին, բայց երկնքից էին ընկնում: «Քարե կամուրջն» ավերած Գիլգամեշը ծովով և նրա «մահվան խաղաղ ջուրերեն» անցնելու համար ստիպված է եղել իր նախնու մոտ տանող անհայտ և վտանգավոր ուղին բռնել «Ուտնապիշտիմի ծառա և նավավար»³³ Ուրշանաբիի նավով, որով էլ ի վերջո հասել էր իր նպատակակետին: Եթե դրախտավայր Հայաստանում տեղադրված «աստվածների պարտեզի» հսկիչ Միդուրի դիցունիին հնդեվրոպական-հայկական ծագմամբ անուն ուներ, ապա Հայկական լեռնաշխարհին առնչվող «Գիլգամեշ» դյուցազնավեպի այլ կերպարներ ևս կարող էին այդպիսի ծագմամբ անուններ կրել: Դրանցից մեկն է Ուրշանաբին: Կարծում ենք, որ Uršanabi դիցանունը պիտի տրոհել ոչ թե Ur-šanabi, այլ Urša-nabi բաղադրիչների և այն սեպագրային արտացոլումն համարել *Orsa -nau(i) նախաձևի (սեպագր. u//o, š//s, b//u):

Urša-nabi դիցանվան առաջին բաղադրիչի իմաստի պարզաբանման տեսանկյունից ուշագրավ է Տիգրիսով և Եփրատով նավարկող հին նավակների կառուցվածքի

²⁷ Ն. Ադամս, *Հայաստանի պատմություն*, Եր., 1972, էջ 89, 91; И. Дьяконов, *Ассиро-вавилонские источники по истории Урарту* ("Вестник древней истории", 1951, N 2-4), N 28, пр. 9; Б.Пиотровский, *Ванское царство (Урарту)*, М., 1959, стр. 58-59.

²⁸ Գիլգամեշ, էջ 82-83:

²⁹ Նույն տեղում, էջ 83:

³⁰ Т. ГамкRELИДзе, В. Иванов, *նշվ. աշխ.*, հ. II, էջ 667:

³¹ Նույնը:

³² ՀԱԲ, հ. III, Եր., 1977, էջ 124:

³³ Գիլգամեշ, էջ 33:

մասին Հերոդոտոսի վկայությունը: Դրանից պարզվում է այդ նավակների ուռենիներից պատրաստված լինելու հանգամանքը: Նա գրում է. «Նավերը, որոնցով (ասորեստանցիները) նավում են գետն ի վար՝ դեպի Բաբելոն, կտր են և ամբողջովին կաշեկապ: Արմենիայում, որը գտնվում է Ասորեստանից վերև, նրանք կտրում են *ուռենի*, (որոնցով) պատրաստում են նավի կողերը և դրանք պատում կաշվե ծածկով, նավի հատակի նման... Յուրաքանչյուր նավի մեջ կա մեկ կենդանի գրաստ, իսկ խոշորների մեջ մի քանիս»։ Նավելով Բաբելոն հասնելուց և բեռը վաճառելուց հետո, նրանք վաճառքի են հանում նաև նավի կմախքը և ամբողջ ծղոտը, իսկ կաշիները բարձում են գրաստների վրա և վերադառնում արմենների մոտ: Քանզի գետն ի վեր ոչ մի կերպ հնարավոր չէ նավել՝ գետի արագության պատճառով: Այդ է պատճառը, որ նրանք նավերը պատրաստում են ոչ թե փայտից, այլ կաշվից: Նրանք գրաստները քշելով ետ են դառնում արմենների մոտ և նույն ձևով պատրաստում ուրիշ նավեր»:³⁴ Այդ նավակների ուռենիներից պատրաստված լինելու իրողությունը մեզ իրավունք է տալիս դիցանվան առաջին *Ursa-//*orsa-* բաղադրիչին վերագրելու հենց այդ իմաստը և նրա մեջ տեսնելու հայերեն ուռ (որից՝ *ուռի*, *ուռենի*) բառի նախաձևը: *Ուռ* նշանակում է «ճյուղ, ընձյուղ», «ուռի ծառը», «գեղձի ծառը», «խաղողի որթի ողկուզաբեր ճյուղը»:³⁵ Հ.Աճառյանը չի ընդունում *ուռ/ուռի* բառի և հունարեն *ἄρσικος/ἄρσιχος/ἄρριχος* «կողով» բառի հ.-ե. **ers-//*ors-* («փափուկ ճյուղն ճյուղերով հյուսել») արմատից բխեցնող տեսակետը,³⁶ չնայած դա հաստատվում է *ուռի* «մի տեսակ ծառ», «ուռու մման տերևներով մի թուփ»³⁷ զուգահեռ արմատակից բառի գոյությամբ: Հ.-ե. **ors-*ը հայերենում վերածվել կարող էր թե՛ *ուռ-*ի, թե՛ **ուռ-*ի, ինչը պարզվում է հայերենում միևնույն բառի *ու-*ով և *ուռ-*ով տարբերակների գոյությամբ: Հ.Աճառյանը այս առթիվ գրում է. «այսպիսի մի ձայնափոխություն էլ կար հայերենի մեջ (որոշ պայմանների տակ՝ փոխանակ *ու-*ի), որի արդյունքն է հնիս. *tr̥s-* > հայ. *բառ* ձևի դեմ նաև **բարռ* ձևը. սրա վրա ավելանալով *-ամ* մասնիկը՝ կազմված է *բարռամ*, ինչպես որ հնիս. **tors-* > *բորռ* ձայնդարձից էլ կազմված է նույն ձևով՝ *բորռոն*»:³⁸ Այս տեսանկյունից հմմտ. միջնադարյան «Բառգիրք հայոց»-ում վկայված *բուռ/բուռ* «այտ» բառը («*Թուռ-բուռ*»)³⁹ *բուռ//*բուռ*>*բուռ*: Հմմտ. նաև նույն կամ մոտ իմաստներ արտահայտող հետևյալ բառերը. *գուռ//*գուռ* >*գուռ*, *մուռ//*մուռ* >*մուռ*: Այս օրինակները կարող են վկայել *ուռ//*ուռ*>*ուռ* (որից՝ *ուռի/ուռի* ծառանունը) հնչյունական համապատասխանության օգտին: Ուրեմն, *ուռ//*ուռ* <հ.-ե. **ors-*:

Հ.-ե. **ors-* նախաձևից ծագած *ուռ* բառի **ուռ* տարբերակն է, մեր կարծիքով, ընկած ուրարտական թագավորների ամենագործածական անուններից մեկի *Rusa* // *Ursa*-ի հիմքում: Չնայած ուրարտական արձանագրություններում այս անունն հանդես է գալիս միայն *Rusa* ձևով, բայց սա իր տեսակի մեջ բացառիկ երևույթ է նրանով, որ բառակազմի ունի *r* հնչյուն: Անվան այս տարբերակն Ի.Դյակոնովը համարում է նվազական-փաղաքշական ձև, իսկ անվան ուղիղ ձևը, ըստ նրա, ասորեստանյան արձանագրությունների *Ursa*-ն է՝ հնչյած *uršā* (կամ, հավանաբար, *uršā*):⁴⁰ Իհարկե այս դեպքում ի նկատի ենք առնելու *ուռ//*ուռ* արմատի մեկ ուրիշ նշանակությունը՝ «խաղողի որթի ողկուզաբեր ճյուղը»: Այս առթիվ հիշենք Ռուսա I-ի (մ.թ.ա.735-713թթ.) պապի՝ Արգիշտի I-ի, *Argišti* անունը: Սրա մեջ առանձնանում է *arg-* արմատը և *-ist* վերջածանցը: Սրա արմատը նույնական է *արգատ* (<**արգատ*) «որթատունկի հոտ, կտրված ավելորդ ճյուղերը» բառի արմատի հետ, իսկ վերջածանցի համար հմմտ.

³⁴ Herod., I, 194 (Հերոդոտոս, Պատմություն ինը գրքից, թարգմանությունը Միմոն Կրկյաշարյանի, Եր., 1986, էջ 79-80):

³⁵ ՀԱԲ, հ. III, էջ 607: ՀԲԲ, հ. III, Եր., 1944, էջ 605:

³⁶ ՀԱԲ, հ. III, էջ 607:

³⁷ Նույն տեղում, էջ 606:

³⁸ ՀԱԲ, հ. II, Եր., 1973, էջ 156:

³⁹ Բառգիրք հայոց, Բնական բնագիրք, առաջարանը և ծանոթագրությունները Հ.Ամայանի, Եր., 1975, էջ 123:

⁴⁰ И. Дьяконов, Хурритский и урартский языки, "Языки Азии и Африки", т. III, М., 1979, с.57, пр. 73.

հանգիստ, զովեստ, համեստ, պահեստ բառերի⁴¹ –իստ//–եստ հնդեվրոպական ծագումով վերջածանցները:⁴² Ուտոնապիշտիմի *Մավավար* Ուրշանաբիի *Մրժա-nabi* անվան երկրորդ -nabi բաղադրիչի հիմքում, ինչպես սավեց լինելու է *Մա* բառը, որը ծագում է հ.-ե. *nāu-ից: Մրանից են մաս հին հնդկ. nāu- «նավ, մակույկ», հին պարս. nāvīyā «նավատորմի», ավեստ. navāza- «նավավար», լատին. nāvis, հին իռլ. nau «նավ» և այլն:⁴³ «Գիլգամեշում» հիշված «Մահվան ջրերի» և *Մրժանabi*-ի նավի առնչությամբ ուշագրավ է հնդեվրոպական հնագույն պատկերացումը Այն աշխարհի նավով գնալու վերաբերյալ: Դրա հետևանքով է հ.-ե. մի շարք լեզուներում «նավ» նշանակող հիշյալ արմատը փոխաբերաբար «մահ» և այլն նշանակել: Հմմտ. գոթ. ga-nawis-trōn «թաղել» (<<նավով ուղարկել>>), naus «մեռյալ», «դիակ», հին ռուս. навъ «դիակ», հին չեխ. nav «զերեզման», «Այն աշխարհ», լատիշ. nāve «մահ»:⁴⁴ Այսպիսով, *Մրժանabi*/*Orsanau-անունը եղել է Այս (ապրողների) աշխարհը Այն (մեռյալների) աշխարհից անջրպետող «մահվան ջրերի» մեջ նավարկող նավի անունը, որն էլ ընկած է նրա նավավարի *Մրժանabi*/*Orsanau անվան հիմքում: Հմմտ. հունական առասպելաբանության Աքերոն (*Ἀχέρων*) գետը և նրանում նավարկող նավավարի *Քարոն* (*Χάρων*) անունը:⁴⁵

Դյուցազնավեպի Ուտոնապիշտիմի և ջրհեղեղի հետ կապված հատվածը ավելի հին շումերական գրանցում ևս ունի: Այնտեղ նշվում է, որ Ջիուսադրան («Երկար օրերի կյանք գտածը»), որը նույն Ուտոնապիշտիմն է, (աքադ. «Շունչ գտավ») ի վերջո բնակվում է երանավետ *Տիլմուն*/*Դիլմուն կղզում:⁴⁶ Անկախ այս կղզու հետագա տեղադրման վայրերից, նրա անունը հստակ հնդեվրոպական-հայկական ծագում ունի: Նրանում առկա է հայերեն *տիղմ* բառի հետ նույնական *tilm- հիմքը և -mն վերջածանցի հետ նույնական -տ վերջնամասը. *Tilm-un*/*տիղմ-ուն: Այսպես ենք կարծում, որովհետև հնագույն առասպելաբանական պատկերացումների համաձայն ի սկզբանե ցամաքը զոյություն չունեք, զոյություն ունեք միայն տիեզերական (համաշխարհային) օվկիանոսը: Կամ նրա հատակից առաջին ջրով թռչունի համաձ, կամ օվկիանոսի վրա լող տված տիղմը (ցեխը) պեղանալով է սկիզբ դրել ցամաքին:⁴⁷ *Տիղմ*-ը հայերենի հնդեվրոպական ծագումով բառերից է, հ.-ե. stēl- >* *ստիլ* > *տիլ*: Վերջին արմատական ձևը առկա է բազմաթիվ բարբառներում «տիղմ», «ջրալի ցեխ», անգամ «զինու և այլնի տակին նստած դիրտը» իմաստներով, իսկ *տիղմ*-ը կազմված է նրանից –մ մասնիկով:⁴⁸

Հայերեն բառին իմաստով և կազմությամբ ամենից մոտ է հունարեն *τέλμα* «աղբ, ճահիճ, ցեխ, շաղախ, տիղմ» բառը:⁴⁹ Հ.-ե. ծագում ունի հայերեն –mն վերջածանցը ևս. հմմտ. *արթուն, գիտուն, խոսուն* և այլն: Հ.-ե. -*no-/*-nā «ածանցը,- գրում է Գ.Ջահուկյանը,- հնդեվրոպականում կազմել է ածականներ ու բայանուններ և վաղընջահայերենում, ամենայն հավանականությամբ, պահպանել է իր գործածությունը. հին հայերենում այն ներկայացված է մի քանի կերպ»:⁵⁰ Թե ինչու *Tilmun* /*Տիլմուն՝ տիղմի այդ կտորը, հետագայում դառնալու էր երանավետ վայր, հասկանալի է. դա է եղել տիեզերքում (աշխարհում) հետագա արարումների պատրաստի նախանյութը:

«Գիլգամեշ» դյուցազնավեպում հիշված հնդեվրոպական ծագմամբ անուններից բերենք ևս մեկը: Իր սերն հայցող Իշտար դիցուհուն Գիլգամեշը հանդիմանելով սիրեցյալների նկատմամբ ցուցաբերած դաժան վերաբերմունքի համար, իմիջիայլոց

⁴¹ Մ. Պ ե տ ր ն ս յ ա ն, Հին հայոց խաղողագործ աստվածը, «Հայկական լեռնաշխարհը հայոց և համաշխարհային քաղաքակրթության բնօրրան», ՀՀ ԳԱԱ ՊԻ հայագիտական գիտաժողովի (13-15 նոյեմբերի, 2003) զեկուցումներ, Եր., 2004, էջ 160-161:

⁴² ՀԱԲ, հ. IV, էջ 671-672:

⁴³ ՀԱԲ, հ. III, էջ 433:

⁴⁴ Т. Г а м к р е л и д з е, В. И в а н о в, նշվ. աշխ., հ. I, էջ 419, հ. II, էջ 825:

⁴⁵ А. Т а х о – Г о д и, Ахерон, «Мифологический словарь», стр. 75; Его же, Харон, там же, стр. 585.

⁴⁶ В. А ф а н а с ь е в а, Зиусудра, там же, стр. 222.

⁴⁷ В. Т о п о р о в, Космогонические мифы, «Мифы ...», т. II, М., 1988, стр. 8.

⁴⁸ ՀԱԲ, հ. IV, էջ 406-407:

⁴⁹ Նույն տեղում, էջ 407:

⁵⁰ Գ. Ջ ա հ ու կ յ ա ն, Հայոց լեզվի պատմություն. նախագրային շրջան (այսուհետև՝ ՀԼ ՊՆԺ), Եր., 1987, էջ 234:

ասում է նաև. «Միբեցիր կովի մեջ սարսափ ազդող և հաղթանակող ճծույզը, բայց մտրակը և խարազանը անոր համար իբրև պատիժ սահմանեցիր: Որոշեցիր, որ յոթը երկժամ վազե և պղտոր ջուր խմե: Նաև անոր մորը՝ Միլիլին լաց ու արցունք տվիր»:⁵¹ Ն.Սարտիրոսյանը վերջին անվան առթիվ գրում է. «Միլիլի - «մատակ ձի», «զամբիկ», «ճալիկ» կնշանակե քերևս և կամ մատակ ձիու անուն է»:⁵² Կարծում ենք, որ այս կերպարը ծագումնաբանական կապի մեջ է հունական դիցաբանության սիլենների (Σιληνοί) կերպարի հետ՝ իր անվամբ ևս առնչվելով նրանց. հմմտ. *sil-en և *sil -il-: Միլենները մարդակերպ, բայց ձիու պոչով և սմբակներով էակներ էին, էջ էին հեծնում և հաճախ շփոթվում Դիոնիսոս աստծու մյուս ուղեկիցների՝ սատիրների հետ:⁵³

Հարավային Միջագետքում ձին հայտնվել էր համեմատաբար ուշ՝ Միջագետքին հարևան լեռնային երկրից: Ըստ այդմ, շումերները «ձի» հասկացությունն արտահայտելու համար կիրառում էին «էշ» և «լեռ» նշանակող սեպախմբերի համադրումը. ANŠE. KUR. RA, այսինքն՝ «էշ լեռների», «լեռնային էշ»:⁵⁴ Լեռնային այդ երկիրը, Միջագետքի արևելյան հարևանը՝ Իրանական բարձրավանդակը, լինել չէր կարող, բայց կարող էր լինել նրա հյուսիսային հարևանը՝ Հայկական լեռնաշխարհը, որովհետև փոքրամարմին ձիերն էին, որ հաճախ չէին տարբերվում էշերից, իսկ ինչպես Քսենոփոնն է գրում, հայկական «ձիերը փոքր էին պարսկականներից, բայց ավելի աշխույժ էին»:⁵⁵ Այդ նույնի վկան է նաև հայերեն էշ բառը, որի հնդեվրոպական ազգակիցները «ձի» են նշանակում. հմմտ. ավեստ. aspa, հին հնդկ. ácva, լատին. equus, հին լիտվ. ešva և այլն:⁵⁶

Հայկական լեռնաշխարհը հնդեվրոպացիների մախահայրենիքը լինելու հանգամանքը մեզ իրավունք է տալիս գիլգամեշյան Silili-ի և հունական silen-ների անվան հիմքում տեսնելու հ.-ե. մախալեզվի *(s)kel- «ցատկել, ոստնել» արմատը: Սրանից են ծագում հրգ. scela «քուռակ», մրգ. schel- «ոստնող, ցատկոտող», schelch «եղջերու», հին հնդկ. úcchalati (<ut-salati) «ցատկոտում է», śālūra «գորտ», śalabha- «քիթեռնիկ», լիտվ. šuolys «վագք» և այլն:⁵⁷ Հայերենում հնդեվրոպական արմատի ուղղակի ժառանգորդն է բարբառային սրլ «խրտնող» բառը՝ սրլ ձի:⁵⁸ Ի նկատի առնելով հնդեվրոպական հնագույն առասպելաբանությանը բնորոշ «լեռնային գետ»/«ձի» զուգորդումը,⁵⁹ այս նույն արմատին կարելի է առնչել բարբառային սել/սէլ, սելավ/սէլավ/սէլափ «հեղեղ, ուղիս» նշանակող բառերը (սրանց -ավ, -ափ բաղադրիչների հիմքում հ.-ե. *ap-, *Har(h)- «գետ», «հոսանք» արմատն է):⁶⁰ Իսկ Silili-ի երկրորդ բաղադրիչի՝ -il-ի համար հմմտ. հնդեվրոպական տարբեր լեզուներում կենդանիների անուններ կերտող -il/-el- վերջածանցը. հմմտ. քոր-եղ, տառ-եղ-ն, մաթ-իլ, ոչ-իլ, ռուս. коз-ел, ор-ел, дят-ел:⁶¹

«Գիլգամեշ» դյուցազնավեպում հայկական իրականության հետ կապված առկա է մի հին թյուրիմացություն: Խոսքը կարիճ-մարդկանց մասին է: Միջագետքում կար այդպիսի առասպելական էակների պաշտամունք, իսկ Հայկական լեռնաշխարհում եթե անգամ կար, ապա, միևնույնն է, հակառակ «Գիլգամեշ» դյուցազնավեպի մեզ հասած օրինակի, հին հայերը Հայաստան բերող լեռնանցքների պահապանների դերը նրանց վստահել չէին կարող: Լեռնանցքների այդ պահապանների կարիճ-մարդիկ լինելու հանգամանքը պետք է բացատրել հետևյալ պատճառներով. ա) դրանք Մաշու

⁵¹ Գիլգամեշ, էջ 55:

⁵² Նույն տեղում, էջ 121:

⁵³ А.Т а х о - Г о д и, Силены, МНМ, т. II, стр. 434; Его же, Сатиры, там же, стр. 415.

⁵⁴ Т.Г а м к р е л и д з е, В. И в а н о в, նշվ. աշխ., հ. II, էջ 560, 564:

⁵⁵ Xen., Anabasis, IV, V, 36 (Քսենոփոն, Անարախիս, Թարգմանությունը Միլոն Կրկյաշարյանի, Եր., 1970, էջ 98):

⁵⁶ ՀԱԲ, հ. II, Եր., 1973, էջ 117:

⁵⁷ Г.Д ж а у к я н, Очерки по истории дописьменного периода армянского языка, Ер., 1967, стр. 189; Т. Гамкрелидзе, В. Иванов, նշվ. աշխ., հ. I, էջ 109:

⁵⁸ ՀԱԲ, հ. IV, էջ 211:

⁵⁹ Т.Г а м к р е л и д з е, В. И в а н о в, նշվ. աշխ., հ. II, էջ 670, ծան. 1; Ս. Պետրոսյան, Ծ. Պետրոսյան, «Ամպ/ձի» և «գետ/ձի» առասպելաբանական կապի մի քանի դրսևորումներ, ԸՀՀԿ «Գիտական աշխատություններ», I, Գյումրի, 1998, էջ 70-74:

⁶⁰ ՀԱԲ, հ. IV, էջ 210; Т. Гамкрелидзе, В. Иванов, նշվ. աշխ., հ. II, էջ 670:

⁶¹ ՀԱԲ, հ. I, էջ 472-473: Этимологический словарь РЯ, т. II, вып. 8, М., 1982, стр. 187.

«լեռան ոտքեն մինչև գլուխը սարսափ ու մահ կը սփռեին», բ) «կը հսկեին *արևածագեն մինչև արևմուտ*»:⁶² Ուրեմն, դրանք լինելու էին քևավոր և ցերեկային էակներ՝ հակառակ կարիճների, որոնք «Գիլգամեշին կենդանիներ են, ցերեկը թաքնվում են քարերի տակ, ճեղքերում»:⁶³ գ) Ընդ որում, Գիլգամեշին հանդիպած այդ էակները մահ սրատես են: Կարիճ-մարդը երբ նկատում է Գիլգամեշին, կնոջն ասում է. «Այն մարդը, որ դեպի մեզի կուգա, աստվածային մարմին ունի: Կարիճ-մարդու կինը պատասխանեց՝ երկու երրորդով աստված է, մեկ երրորդով մարդ է»:⁶⁴ Այդպիսի սրատեսությունը բնորոշ է կորակտուց գիշակեր թռչուններին. հմմտ. ժողովրդական «ուրուրի աչք» որակումը, որն ուղղակի «շատ սրատես աչք» է նշանակում:⁶⁵ Սեր կարծիքով, դրանք եղել են մարդու և կորակտուց գիշակեր թռչնի խառնածիններ ընկալված առասպելական էակներ: Հօգուտ դրա են խոսում ստորև բերվող և հայ իրականության տարբեր բնագավառներին վերաբերող տվյալները: Բայց ի՞նչը կարող էր լեռնանցքների այդ պահապաններին կարիճ-մարդիկ համարելու թյուրիմացության պատճառ դառնալ:

Հին հայերենում «կարիճ» նշանակությամբ կիրառվում էին *կարիճ* և *կոր* բառերը: Հ.Աճառյանը սրանցից առաջինն համարում է փոխառյալ փոքրասիական ինչ-որ լեզվից,⁶⁶ իսկ երկրորդը բխեցնում է *կոր* «ծուռ» բառից՝ այս կենդանու կոր/ծուռ պոչ ունենալու պատճառով («Քաբուով՝ խուսափելով տալ բուն անունը»):⁶⁷ «Կարիճ» նշանակությամբ *կոր* բառն ունեցել է իր *կորճ* տարբերակը, որը նույն այս նշանակությամբ և *գորչ* ձևով պահպանել էր Չարսանջակի հայոց բարբառը:⁶⁸ Նշված թյուրիմացության պատճառը լինելու էր *կոր* «կարիճ» բառի հենց *կորճ* «կարիճ» տարբերակը շփոթված նույնահունչ մեկ ուրիշ բառի հետ: Վերջինս լինելու էր *կորճ-ը*, որը նշանակում է «պասկում. ազգ կորակտուց եւ գիշակեր թռչնոյ՝ մման արծուոյ և անգեղ», *յրօփ, gryps, gryhus, պասկում*:⁶⁹ «Նոր հայկազեան բառարանի» հեղինակների կարծիքով թռչունին այդ անունը տրվել է «որպես թե կորունչ. կոր քիթ» ունենալու պատճառով:⁷⁰ Ուրեմն, դրանք *կորճ-ի* հիմքում տեսնում են *կոր* բառը: Այս բացատրությունն ընդունելով, Ա.Մուրադյանը ավելացնում է. «*Կորճ...* հմմտ. *կոր* «կեռ», *կորճ-այ* «ծոմոված լեզու», Արտաբաբայանը ավելացնում է. «*Կորճ...* հմմտ. *կոր* «կեռ», *կորճ-այ* «ծոմոված լեզու», որոնցում առկա ճ-ն վերջածանց է»:⁷¹ Ըստ Հ.Մուրիսյանի, *կորճ* բառի ճ-ն աճական է. հմմտ. *կին-ճ, աղ-ճաս-ել, լի-ճ* և այլն:⁷² Է.Աղայանն ապացուցեց, որ *կոր-ը*, հայերեն մի ամբողջ շարք բառերի հետ միասին, ծագում է հ.-ե. *ger- (*gor-, *gr-) արմատից:⁷³ Իսկ, տեսանք, որ այս նույն արմատն է ընկած հիշյալ կենդանիների (միջատի և թռչնի) անունների հիմքում: Ընդ որում, *կորճ* ածանցյալ ձևը և արմատական *կոր-ը* միաժամանակ նշանակել են թե՛ «կոր, ծուռ», թե՛ «կարիճ», թե՛ «կորակտուց գիշակեր թռչուն» (վերջին դեպքում կեռ պոչի կամ կեռ կտուցի պատճառով): Ավելի ուշ շփոթությունից խուսափելու նպատակով դրանցից կենդանիներ նշող *կոր-ը* հատկացվել է միայն հիշյալ միջատին (բայց «գիշատիչ թռչուն» նշանակությամբ պահպանվել հայերենից փոխառյալ վրացերեն *կորի* «քագե» բառում),⁷⁴ իսկ *կորճ-ը* միայն հիշյալ թռչունին (բայց *գորչ* տեսքով և «կարիճ» իմաստով պահպանվել է Չարսանջակի բարբառում):⁷⁵

Կորճ և *կոր* բառերի մեծան լեզվաբանական և իմաստաբանական փոխադարձ կապեր են բացահայտում մահ *անճ* և *անճղ* բառերը՝ յուրաքանչյուրը իր գույգ նշանակություններով: Անճղ նշանակում է «թռչուն մեծ՝ գազանային՝ կորակտուց՝ շաղղա-

⁶² Գիլգամեշ, էջ 74:

⁶³ Հայկական սովետական հանրագիտարան, հ. 5, Եր., 1979, էջ 322:

⁶⁴ Գիլգամեշ, էջ 74:

⁶⁵ ՀԱԲ, հ. III, էջ 618, ՀԲԲ, հ. III, Եր., 1944, էջ 613:

⁶⁶ ՀԱԲ, հ. II, էջ 551:

⁶⁷ ՀԱԲ, հ. II, 644, ՀԲԲ, հ. II, Եր., 1944, էջ 476:

⁶⁸ ՀԱԲ, հ. II, էջ 644:

⁶⁹ Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի (այսուհետև՝ ՆՀԲ), հ. I, Եր., 1979, էջ 1120:

⁷⁰ Նույն տեղում, ՀԲԲ, հ. II, 478:

⁷¹ Հայոց լեզվի պատմական քերականություն, հ. II, Եր., 1975, էջ 78:

⁷² Հ.Մուրիսյան, Աճական հայերենում, Եր., 1986, էջ 92:

⁷³ Է.Աղայան, Բառաբանական և ստուգաբանական հետազոտություններ, Եր., 1974, էջ 102:

⁷⁴ ՀԱԲ, հ. III, էջ 618:

⁷⁵ Նույն տեղում, հ. II, էջ 644:

կեր...», բայց նաև «ունկն կողովոյ»:⁷⁶ Ընդ որում, իր երկու նշանակություններով էլ *անգղ* բառն ունի իր արմատական *անգ* տարբերակը:⁷⁷ *Անգղ* թռչնանվան առթիվ Գ.Ջահուկյանը գրում է. «թռչունը կարող էր այդպես կոչվել ըստ կտուցի ձևի»:⁷⁸ Ըստ այդմ էլ, բառը նա բխեցնում է հ.-ե. *ang- արմատից, որից է նաև *անկիւն*/*անգիւն* բառը:⁷⁹ Ուրեմն, երկու նշանակությամբ էլ *անգղ* և *անգ* բառերի հիմքում առկա է նույն գաղափարը: Վերոհիշյալ գիշատիչ թռչունների առասպելաբանական նույնությունից է գալիս լեռնանցքների հետ դրանց առնչությունը:

Ուշագրավ է, որ Արևմտյան Տիգրիսի ավազանից Արածանիի ավազան տանող Կղեսուրք լեռնանցքի գոտին հարևան էր *Անգեղտուն* գավառին, որի կենտրոնական բնակավայրը կրում էր *Անգղ* անունը:⁸⁰ Հայոց հավատալիքներում անգղին վերագրվում էր անսովոր երկարակեցություն, իմաստություն, զանձերի պահապանի դեր:⁸¹ Նրանք համարվել են նաև սրբազան շինությունների պահապաններ: Մի ավանդության համաձայն, Աստվածածինը Թադեոս Առաքյալին պատվիրում է դևերի կողմից պարբերաբար ավերվող նորակառույց եկեղեցում օծյալ խաչ դնել: Թադեոս Առաքյալը կատարում է Աստվածածնի պատվերը, որից հետո տաճարի շինությունն ավարտվում է: Մրան միացված մեկ ուրիշ ավանդազրույցի համաձայն, տաճարի պատերը քանդող «դևերն էլ սև ագռավներ են դառնում: Առաքյալի հրամանով նույն պահին գալիս են անգղների երամները և կտուցով ագռավներին նետում են Սաչան գետը: Ասում են նաև, թե երբ դևերը քանդելու են գալիս տաճարի քարերը, նրանց ետևից հասնում են անգղ թռչունի կերպարանքով հրեշտակները, իսկ դևերը սև ագռավների կերպարանք առնելով և նրանց առջևից փախչելով գնում լցվում են ծովը (Վանա լիճը- Ս.Պ.)»:⁸² Անգղների վերակերպավորումը հրեշտակների, ցույց է տալիս, որ առասպելաբանված այս թռչունները պատկերացվել են նաև կես թռչուն-կես մարդ տեսքով: Իսկ սա հնարավորություն է տալիս ի դեմս նրանց տեսնելու ոչ միայն Գիլգամեշին սարսափի մատնած «կարհիմարդկանց», իսկ իրականում կործ-մարդկանց, այլև Կարմիր Բուրից պեղված ուրարտական զարդատուփի կափարիչին պատկերված էակներին: Վերջիններին միջև կափարիչի կենտրոնին, պատկերված են Կենաց ծառը (Գիլգամեշի տեսած «Սարդիոնե ծառը») և Արևի (նաև Արևաստծու) խորհրդանշանը, որոնց երկրպագում են նրանցից աջ և ձախ կանգնած հիշյալ անգղագույն ու թևավոր մարդամարմին էակները (նկ. 1):⁸³ Ջարդատուփը զանձարան է, իսկ անգղ/կործ// գրիֆոնները նաև զանձերի պահապաններ էին համարվում: Հունաստանում արխայիկ ժամանակաշրջանի հոնիացիներին ևս հայտնի էր նման խառնածին էակների պաշտամունքը: Դրանք գրիֆոններն էին, որոնք համարվում էին ոսկու պահապաններ՝ բնակված կամ հեռավոր Հնդկաստանի, կամ Եթովպիայի, կամ հյուսիսի բարձրաբերձ լեռներում:⁸⁴ Հունական դիցաբանության այս կերպարը տեղական ծագում չունի և ներմուծված է Սերձավոր Արևելքից:⁸⁵ Ինչպես հնագույն Արևելքում, այնպես էլ հունական աշխարհում նրանք համարվում էին Արևի և նրա անձնավորում աստվածների խորհրդանշանները:⁸⁶ Այս հանգամանքը մտածել է տալիս, որ կործ//գրիֆոնների գույգը նախապես խորհրդանշել է Արեգակի «ուղեկից» Արուսյակ/Վեներա մոլորակն իր երկու դրսևորումներով՝ լուսաբացին որպես Լուսաբեր և մայրամուտից հետո որպես Գիշերավար: Հայկական լեռնաշխարհում կործ//գրիֆոնների և կործ-մարդկանց պաշտամունքի բնիկ լինելու տեսանկյունից ուշադրության են արժանի գույգ արծվառյուծների խառնածին (և առասպելաբանական միևնույն հենքն

⁷⁶ ՆՀԲ, հ. I, էջ 127:

⁷⁷ ՀԱԲ, հ. I, էջ 184:

⁷⁸ ՀԼՊՆԺ, էջ 412:

⁷⁹ Նույնը:

⁸⁰ Մ. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Եր., 1963, էջ 35:

⁸¹ Ե. Լ. Կարամյան, Երկեր, հ. I, Եր., 1983, էջ 168:

⁸² Ա. Ղազարյան, Ավանդապատում, Եր., 1969, էջ 247-248:

⁸³ Б. П и о т р о в с к и й, Искусство Урарту. VIII-VI вв. до н.э., Л., 1962, с. 102, рис. 66.

⁸⁴ И. Пьянков, Бактрийский гриф в античной литературе, "История и культура народов Средней Азии", М., 1976, стр. 19-20, 22.

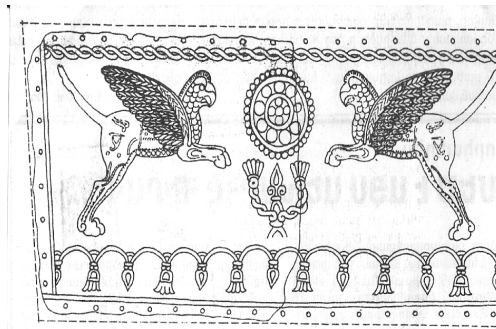
⁸⁵ Նույն տեղում, էջ 21:

⁸⁶ Նույն տեղում, էջ 24:

ունեցող) կերպարները ևս՝ մանավանդ, երբ նրանք պատկերված են լինում արևի որևէ խորհրդանիշի շրջապատում, ինչպես է, օրինակ, Գյումրուց հայտնաբերված ուրարտական գոտու բեկորին (նկար 2):⁸⁷ Եվ դա բնական է, որովհետև հնագույն ժամանակներից Հայաստանը պատկերացվել է իբրև արևի բնակության վայր և հանգատարան:⁸⁸

նկ. 1

նկ. 2

Անգղների պաշտամունքի հետ կապի մեջ է նաև հին հայոց առասպելաբանության ուշագրավ կերպարներից մեկը՝ Տորքը, որը կրում էր *Անգեղեայ* մակդիրը: Ըստ Մովսես Խորենացու, Վաղարշակ արքան «լիթխարի հասակաւ եւ ուժով» աչքի ընկած Տորքին «հաստատոէ կուսակալ արեւմտից. եւ երեսացն անախտանութենէ կոչէ զանուն ազգին *Անգեղ տուն*»: Բայց պատմահայրը ասում է նաև, որ Տորքը փորագրում էր «եղընգամբք իւրով *արծուիս եւ այլս այսպիսիս*»:⁸⁹ Եթե Հայկական Տավրոս լեռնաշղթայում, Արևմտյան Տիգրիսի ակունքների շրջանում առասպելաբանված գիշատիչ թռչունի պաշտամունքի մասին խոսում են Տորքի *Անգեղեայ* մակդիրն ու նրա աշխարհագրական միջավայրի *Անգեղտուն* և *Անգղ* տեղանունները, ապա Արևելյան Տիգրիսի ակունքների շրջանում մույնպիսի պաշտամունքի երբեմնի գոյության մասին խոսում են Արծրունի տոհմի ծագման ավանդությունն ու նրա տիրության աշխարհագրական միջավայրը: Մեր պատմահայրը գրում է. «Եւ զԱրծրունիսդ զհտեն ոչ Արծրունիս, այլ *արծուի* ունիս, որք արծուիս առաջի նորա (արքայի) կրէին: Թողում զառասպելացն բաջադանս, որ ի Հաղամակերտին պատմին. մանկան ճիբիելոյ անձրեւ եւ արեւ հակառակեալ, եւ հովանի *թռչնոյ* պատանոյն թալկացելոյ»:⁹⁰ Մ.Արեւոյանը նշել է, որ խոսքը առասպելաբանական-հեքիաթային այն հերոսի մասին է, որ սպանելով արծվի (զմուռք հավքի) ձագերին պատուհասած վիշապ-օձին, նրանց մոր միջոցով Այն (Մութ) աշխարհից ելնում է Այս (Լույս) աշխարհ»:⁹¹ Այս առումով ուշագրավ է Արծրունիների ուստան Աղբակի հարավային հարևան Կորճայք նահանգի անունը: Անկասկած, հետագայում նահանգին անցած *Կորճայք* անունը նախապես եղել է նրա հնագույն բնակիչների անվանումը, որոնք այդպես կոչվել են իրենց տոտեն կորճի անունով. *Կորճայք* <*կորճ-այ-ք>: Այս առումով ուշագրավ է նաև Աղբակից արևելք գտնվող Դուշմանա լեռների (Վասպուրականի կամ Կոտուրի լեռնաշղթան) հսկա արծվամարդու մասին պատմված ավանդազրույցը:⁹² Իսկ այդ լեռների արևմտյան լանջերին էր նախկինում *Կրճունիք* կոչված գավառը: Այս գավառի անունը ևս տոտենական ծագում ունեցող նախկին տոհմանուն է. *Կրճունիք* <*Կուրճ-ունի-ք> (հմմտ. *Խոռխորունիք*, *Բզնունիք*, *Ռշտունիք* և այլն): Նույն տոհմանվան մեկ այլ տարբերակն է ընկած մինչև 20-րդ դարի սկզբները

⁸⁷ Т. Х а ч а т р я н, Древняя культура Ширака III-I тыс. до н.э., Ер., 1975, стр. 19, рис. 3 (մտավոր վերականգնումը Ս. Պետրոսյանի և Լ. Մինասյանի):

⁸⁸ Ս. Հ մ ա յ ա կ յ ա ն, Վանի թագավորության պետական կրոնը, Եր., 1990, էջ 46, Ա. Մովսիսյան, նշվ. աշխ., էջ 16-19:

⁸⁹ Մովսիսի Խորենացույ պատմութիւն Հայոց, Եր., 1981, Բ, ք:

⁹⁰ Նույն տեղում, Բ, է:

⁹¹ Մ. Ա թ է ղ յ ա ն, Երկեր, հ. I, Եր., 1966, էջ 385:

⁹² Բ ա ֆ Ֆ ի, Երկերի ժողովածու, հ. 4, Եր., 1956, էջ 326:

այստեղ գոյատևած Կուրջան գյուղի անվան հիմքում:⁹³ *Կուրջան* < *կուրճ-ան (տեղանվան -ան բաղադրիչի համար հմնտ. *Գերջան, Երեսան, Մեան* և այլն): Հայերենում *կորճ* բառի *կուրճ տարբերակի երբեմնի գոյությունը հաստատվում է հայերենից փոխառյալ վրացերեն *դ'ուրճի* «մի տեսակ թռչուն է, ցին»⁹⁴ բառի միջոցով:

Հին հայոց առասպելաբանական պատկերացումներում կորճ/անգղների և նրանց հետևորդ մարդամարմին առասպելական էակների ինչպես զանձների պահապաններ, այնպես էլ Հայոց դրախտավայր բերող տավրոսյան լեռնանցքների հսկիչներ ըմբռնվելու տեսանկյունից ուշագրավ է, որ Միջագետքի հնագույն բնակիչները Հայկական Տավրոսը և նրան հարող Կիլիկյան Տավրոսի հատվածը կոչում էին «Արծաթի լեռներ»:⁹⁵ Այսպիսով, հաստատված կարելի է համարել, որ «Գիլգամեշ» դյուցազնավեպի մեզ հասած օրինակում քյուրիմացաբար «կարիճ-մարդիկ» համարված էակները Հայկական լեռնաշխարհի՝ «Արևի երկրի», «Գրախտավայրի» պահապան կորճ-մարդիկ//անգղ-մարդիկ ըմբռնված առասպելական էակներն են եղել: Ինչպես Գիլգամեշի տեսած առյուծները ներքևից,⁹⁶ այնպես էլ նրանք վերևից՝ Հայկական Տավրոսի բարձունքներից, «ամեն օր արևին ելին ու մուտքին կը հսկեին», «կը հսկեին արևածագեն մինչև արևմուտ» և լեռնանցքներին մուտեցողների վրա «լեռան ոտքեն մինչև գլուխը սարսափ և մահ կը սփռեին»:⁹⁷

ИНДОЕВРОПЕЙСКО-АРМЯНСКИЙ КОМПОНЕНТ В ГЕРОИЧЕСКОМ ЭПОСЕ “ГИЛЬГАМЕШ”

___ Резюме ___

___ С. Петросян ___

Анализ месопотамского эпоса “Гильгамеш” показывает, что в нем наличествуют три разнородных компонента-шумерский, аккадский и индоевропейский. Об индоевропейском компоненте в “Гильгамеше” свидетельствует ряд фактов, наиболее яркими из которых являются следующие.

1. Географические названия Mašû//Masu и Tilmun//Dilmun индоевропейско-армянского происхождения. Masu ср. с первыми компонентами оронимов Մաշի, Մաշիք, Masius (<и.-е. *m̥s-//*m̥t- “гора” <*men- “возвышаться”). В топониме Tilmun наличествуют основа *Tilm- (ср. տիլմ “ил, тина” <и.-е. *stēl-) и суффикс -un//m̥n.

2. Индоевропейско-армянскую этимологию имеют также теонимы Siduri, Uršanabi, Silili. Теоним Siduri <*Sir-dur-, где *sir- < и.-е. *ǵer- “por” >” полумесяц” (ср. *սիրամ* “разношерстный вол, пестрая корова”), а *dur- ср. դուր “дверь”. Теоним Uršanabi <*Orsa-nau-, т.к. клинописн. u//o, š//s, b//u. Здесь *Ors- является прототипом арм. ուր//ուրշ “ива” (ср. урартск. Rusa//Ursa//*Urša), а компонент *nau//նա “судно, корабль”. Теоним Silili <*Sil-il-, где корень *Sil- (<и.-е. *(s) ǵel- “скакать”, ср. սլլ ձի “вспугнутая лошадь”), а компонент -il- суффикс (ср. բրբեղ, մաթիլ, քշիլ и т.д.).

3. Мифологические миксантропические образы полулюдей-полугрифов (а не полулюдей-полускорпионов) в эпосе “Гильгамеш” происходят из армянского фольклора. Прототипы их олицетворяли планету Венера (арм. Арусяк) в одном случае до восхода солнца (ср. арм. Лусабер), а в другом – после его захода (ср. арм. Гишеравар).

⁹³ Մ. Երեսան, *նշվ. աշխ.*, էջ 61:

⁹⁴ ՀԱԲ, հ. II, էջ 652:

⁹⁵ В. С т р у в е, *История Древнего Востока, Л., 1941, стр. 239; В. Авдиев, История Древнего Востока, М., 1953, стр. 66.*

⁹⁶ Մ. Պետրոսյան, *Անձամի ուրարտական վահանի առյուծների գույգը, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 2007, թիվ 1, էջ 263, 267-269: Հմնտ. Կիլիկյան Լեռնաբերդի (Լեռնկլա) մուտքի բարձրաբանական գույգ առյուծները՝ պատկերված Լեռն բազալտից ձախ և աջ:*

⁹⁷ Գիլգամեշ, էջ 73-74: